

Тамара Матовић, мастер*

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ СРЕДЊОВЕКОВНОГ ПРАВА: ОСЛОБАЂАЊЕ У ВИЗАНТИЈСКИМ ТЕСТАМЕНТИМА

У раду се претежно истражују византијски тестаменти из периода од XI до XIV века. Занимљив елемент садржине неких завештања односи се на поступање према лицима наведеним као „οικέτης“, „δοῦλοι“, „ἄνθρωποι“, „παίδεια“. Оно што повезује радње завешталаца према тим лицима, подразумева њихово ослобађање. Узевши у обзир правни положај подређеног становништва, улогу у друштву средњовизантијског и позновизантијског периода, као и вишеструкост односа који се у приватноправним и јавноправним документима означавају путем метафоре покорености и ропства, желимо да спознамо прави смисао ослобађања и упоредимо их с тестаментарном манумисијом римског права. За помоћ у том послу, окренули смо се упоредном методу, на се у раду анализирају и друга средњовековна завештања из одговарајућег периода, настала под утицајем византијског права.

Кључне речи: *Византијско право. – Завештање. – Кодицил. – Пасивна тестаментарна способност. – Manumissio.*

1. УВОД

Завештање, располагање којим неко лице уређује односе који ће настати после његове смрти, посведочено је у византијској правној традицији. Документа именована као *ἡ διαθήκη, ἡ διάταξις, ἡ*

---

* Ауторка је истраживач сарадник Византолошког институт САНУ и докторанд Правног факултета Универзитета у Београду, tamara.matovic@vi.sanu.ac.rs. Рад је настао у оквиру пројекта „Традиција, иновација и идентитет у византијском свету“, који подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (ев. бр. 177032). Саопштење насловљено као „Прилог проучавању средњовековног права: ослобођење зависних лица у византијским тестаментима“, прочитано је 19. јуна 2015, у оквиру VI националне конференције византолога (Београд, 18–20. јун 2015).

διατύπωσης, затим акти који садрже израз последње воље неког лица (ή τελευταία βούλησις), као и други документи у којима један завет може бити изречен (τὸ διαθηκῶν ἔγγραφο), врло су чести у изворној грађи средњовизантијског и позновизантијског периода.¹ Радњом завештања оставилац на различите начине располаже својом имовином према потребама које су нарочито присутне и прихваћене у конкретној епоси. У том смислу, период од XI до XIV века Византијско царство одликује особена друштвено-политичка ситуација, која се испољава кроз низ спорних јавноправних питања, али има и јасан одјек на приватноправне односе.²

Познато је да се дипломатичке формуле, које су у извесној мери устаљене већ у документима XI века, протежу и понављају и у познијим тестаментима. Из тог разлога, преглед изворне грађе из ширег периода, који укључује чак четири века, може да разјасни и допуни, али и пружи комплетан увид у бројна питања. Изабрани тестаменти су најпогоднији за правну анализу, а у овом раду смо, нажалост, углавном морали да занемаримо специфична ктиторска завештања, неприступачна за овакву врсту истраживања.

Прожимање јавноправног и приватноправног интереса карактерише друштвену, аграрну и правну историју Византије, па је било једно од жаришта истраживања пионира византологије. Процват интересовања за аграрне односе у совјетској византологији средином XX века, испољава се кроз далекосежне напоре научника чији су резултати углавном објављивани у часопису *Византијски временник* (*Византийский временник*). Научни рад М. Сјузјумова (*М. Сюзюмов*) обухвата плодно истраживање процеса и чинилаца раслојавања византијског друштва, као и питања природе византијске општи-

¹ Већи део византијских завештања која смо проучили објављена су у оквиру серије *Archives de l'Athos* (1945 –). То су издања: Jacques Vompaire, *Actes de Xéropotamou*, Paris 1964; Jacques Lefort et al., *Actes d'Iviron II*, Paris 1990; Vassiliki Kravari, *Actes du Pantocrator*, Paris 1991. Завештање Евстатија Воиле објавио је Paul Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977.

² Изворна грађа овог рада односи се на званичне зборнике права (Еклога, Епанагоге, Прохирон, Василике), затим новеларано законодавство појединих царева (Македонска династија), као и „приватне“ збирке карактеристичне за позновизантијски период (Шестокњижје, Синтагма Матије Властара). Коришћена издања тих извора су: Ludwig Burgman, *Ecloga, das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos 'V*, Frankfurt am Main 1983; Herman Jan Scheltema, Douwe Holwerda, Nicolaas van der Wal, *Basilicorum libri 60*, Groningen 1953–1988; Pierre Noailles, Alphonse Dain, *Les nouvelles de Léon VI, le Sage*, Paris 1944; Lujko Margetić, „Ekloga iz 726. godine i njezina važnost za našu pravnu povijest“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 1/1980, 53–79; Матија Властар, *Синтагма*, Београд 2013 (превод са српскословенског језика Тајјана Суботин Голубовић); К. Арμενοπούλου, *Πρόχειρον νόμων ἢ Εξάβιβλος*, Αθήνα 1971 (ed. Κωνσταντῖος Γ. Πιτσόκης); Γεώργιο Ράλλη, Μιχαήλ Ποτλής, *Σύνταγμα των Θείων και Ιερών Κανόνων*, Αθήνησιν 1859, Ioannes Zepos, Panagiotes Zepos, *Jus graecoromanum I: Novellae et Aureae Bullae imperatorum post Justinianum*, Athenis 1931.

не. Два рада се издвајају по значају за нашу тему: први, посвећен најамном раду,³ и други, у којем се истражује правни положај робова.⁴ Г. Острогорски (*Г. Острогорский*) се у истраживањима о феудализацији византијског друштва, нарочито кроз рад на практицима, бавио анализом правног положаја парика и елефтера у Византији, али с освртом на учесталост појаве ропског становништва.⁵ А. Каждан (*А. Каждан*) је оставио траг у проучавању друштвене историје, па су његови закључци полазиште за бројне друге анализе правног положаја робова.⁶ Већи број аутора допунио је претходна научна достигнућа, истраживањима на новообјављеним или новопреведеним изворима.⁷ Међу првим студијама посвећеним правном положају робова у Византији налази се рад А. Хаџиниколау Марави (*А. Hadjinicolaou Marava*),⁸ чије је истраживање у овој теми недуго после наставио Р. Браунинг (*R. Browning*).⁹ З. Удаљцова (*З. Удаљцова*) је приказала правни положај зависног становништва у рановизантијском друштву Византије, тиме оставивши трајан допринос студијама о ропству у раном средњем веку уопште.¹⁰ Једно од најновијих истраживање

³ Михаил Я. Сюзюмов, „О наемном труде в Византии“, *Ученые записки Уральского Государственного Универзитета имени А. М. Горького* 1958, 147–173.

⁴ Михаил Сюзюмов, „О правовом положении рабов в Византии“, *Ученые записки Свердловского пединститута* 2/1955, 165–191.

⁵ Георгије Острогорски, *О византијском феудализму*, Београд 1969. (= Сабрана дела I); Г. Острогорски, *Привреда и друштво у византијском царству*, Београд 1969. (= Сабрана дела II) Ту се налази и детаљан списак старије стране и домаће литературе о тим стварима.

⁶ Alexandar Kazhdan, „The concept of freedom (eleutheria) and slavery (douleia) in Byzantium“, *La notion de liberté au Moyen Age au Moyen âge Islam Byzance Occident* (eds. D. Sourdel, J. Sourdel, G. Makdisi), Paris 1985, А. Каждан, „Рабаи и мистии в Византии IX–X веков“, *Ученые записки Тульского государственного педагогического института*, 2/1951, 63–85.

⁷ Ἐλευθερία Παπαγιάννη, *Το οἰκονομικὰ τοῦ ἔργασιον κλήρου στὸ Βυζάντιο*, Αθήνα 1986. Michel Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle*, Paris 1992; Alan Harvey, *Economic expansion in the Byzantine empire 900–1200*, Cambridge 1989. На овом месту напомињемо и монографију Милоша Благојевића, *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973, која нам је такође помогла да боље разумемо улогу ропског становништва у средњем веку. Вид. и расправу „Челјадин“, Миодраг Петровић, *О законоправилу или Номоканону Светога Саве*, Београд 1990, 53–67.

⁸ Anne Hadjinicolaou Marava, *Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantin*, Athens 1950.

⁹ Роберт Браунинг, „Рапство в византијској империи (600–1200)“, *Византијский временник* XIV/1958, 38–55.

¹⁰ Зинаида В. Удаљцова, „Некоторые изменения в экономическом положении рабов в Византии VI в. (по данным законодательства Юстиниана)“, *Зборник радова Византолошког института (ЗРВИ)* 8/1963, 281–290; З. В. Удаљцова, „Положение рабов в Византии VI в.“, *Византијский временник* XXIV/1964, 3–34. Ту је наведен списак старије совјетске литературе. Допринос теми представља и коауторски рад изложен на XVI Међународном конгресу византолога: Zinaida Udal'cova, Ksenija

правног положаја робова у Византији спровео је Ј. Ротман (*Y. Rotman*), који анализира проблем и с теоријског становишта.¹¹ Увек се враћамо класичној студији В. Бакланда (*W. Buckland*) о правном положају робова у римској држави.¹²

Уколико би овај рад био ограничен на додирне тачке наследноправних питања и правног положаја робља, из навода литературе морали би бити изостављени различити изданци феномена ропства у Средњем веку. То се првенствено односи на често истраживани проблем трговине робљем. За тему нашег рада, међутим, важне су студије које су југословенски аутори посветили питању појаве зависног и полузависног становништва на средњовековном источном Јадрану. Најдалекосежнија од њих, чини се, анализа је положаја робова заснована претежно на дубровачким документима, коју је спровео Г. Чремошник.¹³ Од новијих истраживања, сматрамо неизоставним помињање научног рада Н. Будака (*N. Budak*), који је анализирао и синтетизовао важна питања ове теме.¹⁴

Празнина која још увек постоји у изучавању неких аспеката приватноправних односа у византијском праву подразумева одсуство студија које би објасниле правни положај кућне послуге, храњеника, шегрта и сличних категорија лица, после суштинских промена у друштву крајем миленијума. Аутори који су истраживали проблем у области брачног и породичног права, посвећивали су скромну пажњу робљу, закључцима изведеним на основу тумачења законских одредаба. Такође, у ретким прегледима наследног права, више него у појединачним студијама које се баве неким од сродних питања,¹⁵ истраживачи избегавају да се осврну на институт *тестаментарне*

Chvostova, „Les structures sociales et économiques dans la Basse-Byzance“, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 31–1/1981, 131–147.

¹¹ Youval Rotman, *Slavery and the Mediterranean world*, Harvard 2009.

¹² William Buckland, *The Roman Law of Slavery*, Cambridge 2010 (reprint).

¹³ Gregor Čremošnik, „Naše roblje u srednjem veku“, *Jugoslovenska njiva* 6/1922, 21–26 и исти, „Правни положај нашег робља у средњем веку“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 2/1947, исти, „Извори за историју робља и сервисних односа у нашем земљама средњега вијека“, *Istorijsko-pravni zbornik* 1/1, Sarajevo 1949, 148–162.

¹⁴ Поред многобројних радова који се баве овом темом, нарочито користан је преглед научно-критичког апарата који је представио Будак, Neven Budak, „Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovekovnim društvima na istočnom Jadranu“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 17/1984, 5–34.

¹⁵ Аутор рада је аутор студије о тестаментарним извршиоцима византијског права, у којој се дотиче и улоге извршиоца у манумисији робова. Вид. Тамара Матовић, „Епитроп (ἐπίτροπος) – извршилац тестамена“, *ЗРВИ* 51/2014, 187–215. Посматрали смо и рад Срђан Шаркић, „Појам тестамена у римском, византијском и српском средњовековном праву“, *Трећа југословенска конференција византолога* (ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић), Крушевац 2000, 85–90; као и S. Šarkić, „The concept of will in Roman, Byzantine and Serbian mediaeval law“, *Forschungen zur*

манумисије и уоче његово постојање у византијским зборницима права.¹⁶ Посебно је наглашен недостатак истраживања на приватноправним документима која би посведочила постојање установе у правној пракси.

2. ЗАКОНОДАВСТВО

Манумисија је радња коју описује римски правник Гај (*Gaius*), казуистично, кроз представљање различитих прилика, услова и форми у којима се она обавља.¹⁷ Интересантно је да се на тај оквир налази у законодавству и јуриспруденцији времена цара Јустинијана I, када се о тестаментарној манумисији говори на темељу римског права.¹⁸ Како је познато, решења из Јустинијанове кодификаторске делатности преписивана су и превођена вековима у византијском праву: тада се подаци о тестаментарној манумисији – *ἐν διαθήκη ἐγγραφομένη*, проналазе већ међу првим законцима на грчком језику, у оквиру глава: *Περὶ ἐλευθεριῶν καὶ ἀναδουλώσεων*¹⁹ (О ослобађању и падању у ропство),²⁰ *Περὶ ἐλευθεριῶν καὶ ἀπελευθέρων*²¹ (О ослобађању и еманципацији), а затим и у позним збиркама: *Περὶ ἐλευθεριῶν*²² (О ослобађању), *Περὶ τῶν ὑποδεχομένων ἀλλοτρίους δούλους καὶ τῶν ἐκποιούντων ἐλευθέρους*²³ (О примању туђег робља и отуђивању ослобођеника); *Περὶ δούλων ἐλευθερίας ἢ κληρώσεως*²⁴ (О ослобађању робова или њиховом наслеђивању).²⁵

byzantinischen Rechtsgeschichte 26 (*Fontes Minores* XI) (ed. L. Burgmann), Frankfurt am Main 2005, 427–433.

¹⁶ Као што је студија Έ. Παλαγιάννη, *Η νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καὶ μεταβυζαντινῆς περιόδου σέ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου: III Κληρονομικό δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή 2010.

¹⁷ Вид. Гај, *Институције*, Београд 2009 (приредио и превео Обрад Станојевић). О манумисији римског права, посебно се може наћи код W. Buckland, *The Roman Law of Slavery*, Cambridge 2010, 437–552.

¹⁸ Вид. Theodor Mommsen, *Digesta*, Berolini 1899, XL, 4; Paul Krueger, *Institutiones*, Berolini 1899. Манумисију у законодавству цара Јустинијана такође је детаљно изучио W. Buckland, *The Roman Law of Slavery*, 552–572.

¹⁹ *Ecloga*, VIII, 1.

²⁰ Превод: Л. Маргетића, Margetić, *Ekloga iz 726...*

²¹ *Proch. Nom.*, XXXVII.

²² *Εξάβιβλος*, I, 24, 25; 28 .

²³ *Εξάβιβλος*, VI, 13.

²⁴ *Σύνταγμα τῶν Θείων καὶ Τερὸν Κανόνων*, Δ12.

²⁵ Превод: Суботин Голубовић, *Матија Властар: Синтаγμα*, Д12. Могуће је да наслов ове главе треба схватити као „О ослобађању или примању међу клирике“; в. Ευάγγελος Ρούσσου, *Λεξιλόγιον ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου I. Βυζαντινόν δίκαιο*, Αθήνα 1948, 276 (*ἡ κλήρωσις*).

Ово није прва прилика у којој се износи став да византијски закони често не одражавају верно односе у друштву у којем су проглашени.²⁶ Нешто другачији је случај када се ради о тзв. приватним збиркама прописа. Ипак, о приликама једног времена много поузданије сведоче промене у постојећем законодавству које настају другачијом законодавном иницијативом царева. У том проблему, истиче се новелирано законодавство царева Македонске династије, посебно, новине које је у постојеће законодавство унео цар Лав VI Мудри. Проблем ослобађања ропског становништва тема је неколико царских Новела: замонашење и рукоположење роба,²⁷ положај роба који је рукоположен,²⁸ власништво над дететом рођеним од мајке робинје или оца роба.²⁹ Ипак, најближа веза са нашим темом препознаје се читањем Новеле XXXVII цара Лава VI, која се бави спорном ситуацијом у којој се налази роб ослобођен у господаревом тестаменту, који и сâм том радњом стиче активну тестаментарну способност.³⁰ Наследник цара Лава VI, цар Константин VII Порфирогенит, такође је регулисао једну занимљиву животну ситуацију.³¹ Она се односи на интестатско наслеђивање лица која нису оставила потомство. Већ раније је установљено правило по којем се трећина заоставштине тих лица даје за спас душе покојника.³² У оквиру те трећине, налази се и износ који се додељује робовима, који се, том приликом, ослобађају (*οἱ δοῦλοι, ἀζιούμενοι ἀπὸ τῆς παροῦσης νεαρᾶς ἐλευθερίας*).³³ Тако је Новелом установљен својеврстан основ ослобађања робова, који није нађен у тестаменту, већ управо у чињеници његовог одсуства.³⁴

Дакле, средњовизантијски и позновизантијски извори општих правних норми, познају ропство као друштвени феномен, што је у науци често занемарена чињеница.³⁵ Језичким тумачењем њихових

²⁶ Вид. Дитер Симон, „Закон и обичај у Византији“, *Анали ПФБ* 2/1987, 145–151.

²⁷ NL 9; NL 10.

²⁸ NL 11.

²⁹ NL 29.

³⁰ NL. 37.

³¹ *Jus graecoromanum I*, 235–238.

³² *Jus graecoromanum I*, 237. (Nov. XII).

³³ *Jus graecoromanum I*, 235. (Nov. XII).

³⁴ Упор. Надјинicolau Marava, *Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantin*, 109.

³⁵ Упоредимо с тим податке које нам пружају извори с југословенског подручја: није случајност да се робови проналазе у изворној грађи XIII–XV века (вид. Александар Соловјев, *Одабрани споменици српског права*, Београд 1926, н^о 21; н^о 39; н^о 42; н^о 115; н^о 119; за ранији период упор. L. Margetić, Magdalena A. Maršavelska, *Hrvatsko srednjovjekovno pravo: vrela s komentarom*, Zagreb 1990, н^о 3; н^о 11).

одредаба може се сазнати и више о пореклу тих ретких чинилаца друштвене структуре. И док се у византијским изворима писаним латинским језиком наилази на термин *servus*,³⁶ законодавство каснијег периода карактерише многострукошћу назива за ропско становништво, која често указује на њихово порекло и улогу у друштву. Тако закони подучавају, када се ради о тестаментарној манумисији, да је реч о *ὁ οἰκέτης*,³⁷ термину који у античкој грчкој правној традицији и у семантичком смислу, означава тзв. кућног роба.³⁸ У изворима се ређе среће *ὁ οἰκέτιος* – реч је о врло незгодном термину, карактеристичног значења у позновизантијском периоду.³⁹ У позним зборницима које смо проучавали, за робове се углавном користи заједнички назив *οἱ δοῦλοι*,⁴⁰ да би у појединим одредбама било објашњено поступање према *ἡ θεράπαινα*,⁴¹ *δοῦλος ὁ αλλοτριός*,⁴² *δοῦλος ὁ στρατευόμενος*.⁴³ Такође, разноликост у означавању робља уочена је и међу изворима који нису правног карактера.⁴⁴

3. ПРАВНА ПРАКСА

У овом одељку најпре ће бити речи о пореклу робља у дому завештаоца, њиховој улози у домаћинству и односу са завештаоцем. У другом делу, расправљаће се појава робова у улози наследника – прихода и подела испорука, поједини и ретки тестаментарни налози, кодицил као додатни запис.

Евстатије Воила (*Εὐστάθιος ὁ Βόηλας*) у изразу последње воље (1059) говори о својим робовима, рођеним у домаћинству и купљеним (*οἰκογενῆ καὶ ὄντητά μου οἰκετικά*).⁴⁵ У оквиру даљег навођења сазна-

³⁶ Упор. D. XL, 4.

³⁷ *Ecloga* VIII, 1, NL XXXVII.

³⁸ Упор. Сима Аврамовић, Војислав Станимировић, *Упоредна правна традиција*, Београд 2007, 91.

³⁹ Управо због честе употребе термина у документима с јавноправним елементом, његову појаву у приватном праву је тешко истраживати, а ради се и о недостатку изворне грађе. Упор. Jean Verreaux, „Les *oikeioi*. Notes d' Histoire institutionnelle et sociale“, *Revue des études byzantines* 23/1965, 89–98. Љубомир Максимовић, *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972, 14–15.

⁴⁰ *Εξάβιβλος*, I, 28.

⁴¹ *Εξάβιβλος*, I, 24.

⁴² *Ibid.*

⁴³ *Εξάβιβλος*, I, 32.

⁴⁴ Нпр. *ἀνδραποδίσαντες, γεωργικὰ ἀνδράποδα, ἀνδράποδα ἀγροικικά*; вид. Удалцова, 16; 8; 15. При томе, споран је статус последње категорије зависних лица, о чему ауторка детаљно пише на цитираним странама.

⁴⁵ *Le testament d'Eustathios Boilas*, I. 192.

јемо ко су они и на који начин су учествовали у животу завештаоца: једна од њих је слушкиња (*θεραπεινίδα*) Семна (*Σεμνή*), којој припадају две новчане испоруке.⁴⁶ Семнин син Василије (*υἱὸν αὐτῆς Βασίλειον*) заслугом оставиоца рукоположен је за свештеника,⁴⁷ уз то, Евстатије му је оставио посед који је опскрбљен значајним економским имунитетом, као и испоруку.⁴⁸ Силињу (*Σηληννοῦν*), претходно ослобођену робињу, Евстатије даје ћерки Марији за обављање физичког посла (*πρὸς τὸ ἐκδουλεύειν*),⁴⁹ за период до следећег индикта.⁵⁰ Роб Киријак (*Κοριακός*) је први наведен у одељку тестаментa посвећеном ослобађању.⁵¹ Он је описан као завештаочев друг и животни саборац (*συνανατράφεντος*).⁵² Киријак, као и његов син Константин, предвиђени су као сингуларни сукцесори,⁵³ а Константин, иначе син слободне жене – супруге Киријакове,⁵⁴ описан је као духовно лице.⁵⁵ У засебном одељку завештања наводи се поступање према Зоји, за коју се каже да је купљена робиња (*ἡ δούλη μου ἡ Ζωὴ ἐξωνισθεῖσα παρ' ἐμοῦ*).⁵⁶ Каква је била улога ове робиње не знамо, али о блискости са господаром и његовом кућом може да укаже и остатак редова који се односе на њу, а у којима се саопштава господарева жеља у погледу Зојиног живота у слободи.⁵⁷ Међутим, и у случају да се жеља не оствари, Евстатије наглашава чињеницу да ће Зоја наставити да живи као слободна,⁵⁸ а уз то стоји и формула архаичног значења – биће пуноправна грађанка РOMEЈСКОГ царства, што се на самом почетку одељка о ослобађању у погледу свих робова наглашава (*εἰσὶν ἐλεύθερα καὶ πολῖται Ῥωμαίων*).⁵⁹ Посебна олакшица односи се

⁴⁶ *Ibid.*, 1. 204.

⁴⁷ *Ibid.*, 1. 204–205.

⁴⁸ *Ibid.*, 1. 204–206.

⁴⁹ Корен речи *ἐκδουλεύειν* може да упути на различита значења. Иако се најчешће непосредно везује за „излаз“ из ропства (уз шта се симболично може посматрати и назив за ропско дете, *ὁ ἐκδουλος*), склони смо да глагол који се на више места, а у сличним приликама наводи, тумачимо као обрађивање земље, рад на пољу, и слично, вид. Evangelinus A. Sophocles, *Greek lexicon of the Roman and Byzantine Periods* (146. B. C. – 1100 A. D.), New York 1870, 433.

⁵⁰ *Le testament d'Eustathios Boilas*, 1. 196.

⁵¹ *Ibid.*, 1. 196–197.

⁵² *Ibid.*

⁵³ *Ibid.*, 1. 200–201.

⁵⁴ *Ibid.*, 1. 198.

⁵⁵ *Ibid.*, 1. 203.

⁵⁶ *Ibid.*, 1. 248–249.

⁵⁷ *Ibid.*, 1. 252–253.

⁵⁸ *Ibid.*, 1. 253.

⁵⁹ *Ibid.*, 1. 194.

на економски имунитет који се ослобођеницима дарује, на имањима које им завешталац том приликом оставља (*ἔχειν δὲ καὶ τὰ δοθέντα αὐτοὺς ζευγοτόπια ἐλεύθερα παντελεύθερα ἐπὶ διηνεκεῖς χρόνους*).⁶⁰

Из исте епохе (1090) потиче тестамент Симватија Пакуријана (*Συμβάτιος ὁ Πακουριάνος*).⁶¹ Завешталац ослобађа робове (*τῆς ἐμῆς τελευτῆς ἐλεύθερα τοῦ ζυγοῦ τῆς δουλείας*),⁶² и осим најосновнијим потрепштинама,⁶³ награђује их и испорукама.⁶⁴ Из наставка завештања сазнајемо да је Симватије имао и своје парике (*ἀνθρώπω μου; ὅσοι ἕτεροι ἴδιοί μου*),⁶⁵ за које говори искључиво у вези с предвиђеним испорукама. Да је у Симватијевој породице још увек било робља и после његове смрти, чита се из завештања које је саставила његова супруга Кали, у монаштву Марија (1098).⁶⁶ Из садржине тестамена може се закључити да у Калином иметку постоје лица, мушка и женска, која су још увек нису слободна (*δοῦλοι καὶ ἐλεύθεροι, ἄνδρες τὲ καὶ γυναῖκες*).⁶⁷ Врло је детаљно описано поступање према многобројним ослобођеницима (*ἀπόδοῦλοι*),⁶⁸ за које се поименце не наводи да ли су ослобођени на основу Симватијевог тестамена или на други начин. Део њих је наоружан,⁶⁹ по закључку приређивача аката Манастира Ивирина вероватно турског порекла;⁷⁰ део очигледно обавља свакодневне послове: за једног ослобођеника се наводи да је рођен у њеном домаћинству.⁷¹ Од Калиних (Маријиних) чланова кућне послуге, из другог документа упознали смо и собара Стефана (*γονικόν μου ἄνθρωπον, κοιτωνίτην Στέφανον*).⁷² Кали је имућна и у погледу других, сигурно подређених лица, вероватно парика, којима такође намењује разноврсне испоруке.⁷³ За неке од њих је изражена жеља да после њене смрти раде као слободна лица (*ἐκδουλεύειν*).⁷⁴

⁶⁰ *Ibid.*, 1. 195–196.

⁶¹ *Iviron II*, n° 44.

⁶² *Ibid.*, 1. 13.

⁶³ *Ibid.*

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ *Ibid.*, 1. 11–12.

⁶⁶ *Iviron II*, n° 47.

⁶⁷ *Ibid.*, 1. 48.

⁶⁸ *Ibid.*, 1. 36, 38–39, 42–47.

⁶⁹ *Ibid.*, 1. 39. О војној спреми робова који се сада наводе као ослобођеници, видимо још у тестаменту Симватија Пакуријана, *Iviron II*, n° 44, 1. 13.

⁷⁰ *Iviron II*, 175.

⁷¹ *Iviron II*, n° 47, 1. 47.

⁷² *Iviron II*, n° 46, 1. 2. О улози собара Стефана у извршењу тестамена Симватија Пакуријана, вид. Матовић, „Епитроп, ...“, 200.

⁷³ *Iviron II*, n° 47, 1. 31–35.

⁷⁴ *Ibid.*, 1. 35.

Нешто другачија је ситуација у једном тестаменту из XIII века. Монах Теодосије Скаранос (*Θεοδώσιως μοναχὸς ὁ Σκαράνος*) саставио је завештање (између 1270. и 1274. године) у којем је као наследник предвиђен Манастир Ксеропотам.⁷⁵ У једном од редова тестаментa саопштена је завештаочева жеља у погледу неког Михаила (*Μιχαὴλ τοῦ Παρασκεβᾶ*), његове жене и деце.⁷⁶ Михаило је у тестаменту назван елефтером (*ἐλεύθερος*),⁷⁷ што може унети забуну у разумевање правног положаја ове породице. Иако није директно наговештено да је манумисија извршена тестаментом, та могућност се не може одбацити. Скаранос је предвидео опремање Михаилове породице трећином земљишног поседа, уз услов да плодове с поседа дају Манастиру.⁷⁸ Приређивачи аката Манастира Ксеропотама напомену у односу на Михаила и његову породицу тумаче као манумисију,⁷⁹ па постоји шанса да је од ове ропске, а затим елефтерске породице, настала породица манастирских парика, насељена на једном од имања која је Теодор завештао. У наставку се каже да ће Михаилова браћа бити наследници тог имања, у истом статусу – као парици,⁸⁰ што иде у прилог тој тврдњи.⁸¹

Примикирије Јован (*Ἰωάννης ὁ μέγας πριμοκύριος [sic]*) 1384. године саставио је документ⁸² који је означен као *ἡ μερικὴ διάταξις*, односно, делимични тестамент.⁸³ Неке одредбе завештања односе се на поступање према људима које завешталац назива *παῖδεία* или *ἀδελφοί*. У тексту су они разграничени од парика и робова (*οὐ λόγῳ παροικίας ἢ δουλείας*),⁸⁴ али су очигледно подређеног положаја. Кроз све одредбе њима посвећене инсистира се на њиховој заштити и заштити њихових потомака, наглашавањем независности и непотчињености (*ἐλεύθεροι καὶ ἀκαταδούλωται*).⁸⁵ Положај Јованове „деце“ и „браће“

⁷⁵ *Xéropotamou*, n° 9.

⁷⁶ *Ibid.*, A: l. 62; B: l. 89.

⁷⁷ *Ibid.*

⁷⁸ *Ibid.* A: l. 63; B: l. 91.

⁷⁹ *Actes de Xéropotamou*, 73.

⁸⁰ *Ibid.*, 78.

⁸¹ *Xéropotamou*, n° 9, A: l. 63–64; B: l. 91–92.

⁸² Издање: *Actes du Pantocrator*, n° 10.

⁸³ Византијско право није познавало за услов пуноважности тестаментa постављање универзалног наследника, па и тзв. делимични тестамент представља правноваљано располагање. Оно се не би могло упоредити с легатом нити кодицилом римског права, јер су те установе имале самосталан развитак у византијском праву. Делимични тестамент, у овом случају, схватићемо као делимично располагање, како је и примикирије Јован навео, ради својеврсног осигурања његовог творца: подстакнуто жељом да се барем неке ствари уреде пре завештаоачеве смрти. Упор. *Pantocrator*, n° 10, l. 11.

⁸⁴ *Actes du Pantocrator*, n° 10, l. 40.

⁸⁵ *Ibid.*, l. 37.

није био јасан ни В. Кравари (*В. Κράβαρη*), која је приредила издање аката Манастира Пантократора, али закључује да се не ради о партиципама, будући да су то лица која су нису везана за посед,⁸⁶ што се такође чита из редова овог тестаментa.⁸⁷ Једно је сигурно, ради се о лицима која су била посебно блиска завештаоцу, како је то приповедано у завештању (*ἐν τῇ ζωῇ μου ἦσαν ἀχώριστοι ἐξ ἐμοῦ οὕτω καὶ μετὰ θάνατον*).⁸⁸

У завештањима која смо анализирали примећује се да предмет испоруке може бити различитог карактера. Чини се да преовлађује новчана испорука, а у корак с њом испорукопримци добијају домаће животиње, односно стоку, затим предмете за личну употребу. Занимљиво је да су у тестаментима до танчина описани предмети који се легирају, па представљају одличан извор за бројне научне дисциплине.

Воиловој слушкињи Семни припадају две новчане испоруке,⁸⁹ а њеном сину Василију оставља новчану испоруку у износу од 10 номизми,⁹⁰ као и један земљишни посед поткрепљен економским имунитетом.⁹¹ О судбини роба Киријака такође смо детаљно обавештени у овом завештању. Он је већ раније, „у недаћи“ (*τῆς μεγάλης ἀρρωστίας*), био обдарован износом од 15 номизми (како завешталац каже, путем хране и постелине),⁹² затим износом од 10 номизми, за период до XIV индикта,⁹³ и сада Воила завештава нових 10 номизми његовом сину Константину.⁹⁴ Споменуте сестре робиње, Софија и Марица, њихови мужеви и деца, по наводу завештаоца слободни, добијају испоруку у два дела.⁹⁵ Авазгосовом и Михаиловом сину легира износ од пет, односно три номизме,⁹⁶ раније обдарујући њихове очеве земљишним поседима.⁹⁷ Роба Маркијана, који се недавно венчао, ослобађа и дарује испоруком.⁹⁸ Ослобођеник Сотирик прима легат, а на њега се односи и кодицил.⁹⁹ Григорије, који је заједно са

⁸⁶ *Actes du Pantocrator*; 98.

⁸⁷ *Pantocrator*, n° 10, l. 40.

⁸⁸ *Ibid.*, l. 38.

⁸⁹ *Boilas*, l. 204–206.

⁹⁰ *Ibid.*

⁹¹ *Ibid.*

⁹² *Ibid.*, l. 199.

⁹³ *Ibid.*, l. 200–201.

⁹⁴ *Ibid.*, l. 203.

⁹⁵ *Ibid.*, l. 206–208.

⁹⁶ *Ibid.*, l. 212.

⁹⁷ *Ibid.*, l. 208–209.

⁹⁸ *Ibid.*, l. 214.

⁹⁹ *Ibid.*, l. 215.

супругом Теодором ослобођен ради спаса душе Воилове покојне супруге, добија легат у износу од три номизме.¹⁰⁰ Силиња и њен будући супруг, Воилов роб Апосфарије, такође добијају легат у износу од три номизме,¹⁰¹ као и роб Мусесис и његов отац Гарипије.¹⁰²

Ослобођеници Симватија Пакуријана обдаривани су у износу од 20 новчића (*εἴκοσι φόλλεις*),¹⁰³ али на њих се односи и одећа (*ἱμάτια*), постелина (*ἐγκοίτια*), и лични иметак (*πεκούλια*), те уобичајена војна опрема (*τὰ ἄλογα καὶ τὰ ἄρματα αὐτῶν*).¹⁰⁴ Пакуријанови људи, први – несачуваног имена, и други – Апелгарпије, добијају одећу (*ἱμάτια*).¹⁰⁵ Други, „људи“, чија имена нису наведена, добијају легат у износу од шест новчића (*φόλλεις*).¹⁰⁶

Детаљни подаци о обдаривању ослобођеника сазнају се из завештања Симватијеве супруге и извршиоца његовог тестаментa, Кали (Марија). Поименично је наведено пет затечених ослобођеника (*ἀπόδουλοι*),¹⁰⁷ и једно лице које је, чини се, Марија ослободила (*τῷ ἀπελευθέρω μου*),¹⁰⁸ као и још два лица поред којих не стоји епитет, али су такође наведена у одељку који се односи на ослобођенике.¹⁰⁹ Остављају им се приближно једнаке испоруке, а већина је добила: новчани износ различите вредности (*νομίσματα ἑκατόν*;¹¹⁰ *τριάκοντα νομίσματα*;¹¹¹ *εἰκοσιτέσσαρα νομίσματα*).¹¹² Поред новчаних испорука, у овом случају приметити се и даривање стоке (*τὸ πωλάριον*¹¹³ – наилази се на нека прецизирања – *τὸ μαῦρον*,¹¹⁴ *τριετές*¹¹⁵; *τὸ φορβάδιον*;¹¹⁶ *τὸ ἀγελάδιον*;¹¹⁷ *τὸ βοῦδιον*;¹¹⁸ *τὸ ζευγάριον*¹¹⁹), ствари из покућства (*ἡ*

¹⁰⁰ *Ibid.*, l. 219.

¹⁰¹ *Ibid.*, l. 228–229.

¹⁰² *Ibid.*, l. 230–231.

¹⁰³ *Iviron II*, n. 44, l. 13.

¹⁰⁴ *Ibid.*, l. 13.

¹⁰⁵ *Ibid.*, l. 10–11.

¹⁰⁶ *Ibid.*, l. 12.

¹⁰⁷ *Iviron II*, n°. 47, l. 36–39.

¹⁰⁸ *Ibid.*, l. 36.

¹⁰⁹ *Ibid.*, l. 39.

¹¹⁰ *Ibid.*, l. 37.

¹¹¹ *Ibid.*, l. 38.

¹¹² *Ibid.*, l. 39.

¹¹³ *Ibid.*, l. 36; 38.

¹¹⁴ *Ibid.*, l. 36.

¹¹⁵ *Ibid.*, l. 38.

¹¹⁶ *Ibid.*, l. 37; 38; 39.

¹¹⁷ *Ibid.*, l. 37.

¹¹⁸ *Ibid.*, l. 38.

¹¹⁹ *Ibid.*, l. 37.

*τραχεῖα*¹²⁰ – на једном месту као *καινούργια*¹²¹), одевних предмета (*τὸ σφικτούριον – τὸ φουφούδιον τὸ ἀληθινόν*;¹²² *τὸ βηλάριον – ἡ βαμβακηρά*,¹²³ *πράσινον*,¹²⁴ *βένετον*,¹²⁵ *ἀληθινόν*,¹²⁶ *ἄσπρον*¹²⁷; *τὸ ἐπιλώρκιον*¹²⁸ – ближе *τὸ ἀντιοχίτικον*¹²⁹), драгоцености (*τὸ καυκίον ἀργυρὸν ἄσπρον λεῖον*¹³⁰). У том тестаменту, након исцрпног пасуса који се бави појединоштима именованих ослобођеника, стоји општа одредба која се односи на све ослобођенике (*οἱ αὐτοὶ μου ἀπόδουλοι*¹³¹): свима припада исти комад одеће (*ἱματιφορεσίαν*),¹³² наоружање (*ἄρματα*),¹³³ постељина (*ἐγκοῖτα*)¹³⁴ и ствари из њихове личне својине (*πεκοῦλια*).¹³⁵

Потребно је напоменути да се завешталац, осим „материјалних“ испорука, често и на други начин залаже за робове које ослобађа. Из садржине завештања обавештени смо да је Евстатије Воила Семниног сина Василија оженио и помогао му у рукоположењу.¹³⁶ Своју робину Силињу такође је удао, за роба Апосфарија.¹³⁷ Деци свих ослобођених робова омогућио је образовање у оквиру цркве посвећене Богородици, убрајање међу „клирике“ (*εἰς κληρικὸς τάσσεσθαι*), и издржавање од стране цркве.¹³⁸ Остала лица, која би желела да служе његову породицу, то могу учинити као слободна (*ἐκδουλεύειν*), уз примање новчане и натуралне накнаде (*ρόγας καὶ ἀννόνας*), без могућности оставиочевих наследника да их поклоне (*δωρεῖσθαι*) или на други начин отуђе (*ἐκποιεῖσθαι*).¹³⁹ У већ поменутом завештању примикирија Јована, завешталац је покушао да на раз-

¹²⁰ *Ibid.*, 1. 37; 38; 39.

¹²¹ *Ibid.*, 1. 37.

¹²² *Ibid.*.

¹²³ *Ibid.*, 1. 37; 38.

¹²⁴ *Ibid.*, 1. 37.

¹²⁵ *Ibid.*

¹²⁶ *Ibid.*

¹²⁷ *Ibid.*, 1. 37.

¹²⁸ *Ibid.*, 1. 36.

¹²⁹ *Ibid.*

¹³⁰ *Ibid.*, 1. 38.

¹³¹ *Ibid.*, 1. 39.

¹³² *Ibid.*

¹³³ *Ibid.*

¹³⁴ *Ibid.*

¹³⁵ *Ibid.*

¹³⁶ *Ibid.*, 1. 204–205.

¹³⁷ *Ibid.*, 1. 228.

¹³⁸ *Ibid.*, 1. 219–221.

¹³⁹ *Ibid.*, 1. 222–225.

личите начине уреди будућност за лица која је описао као своју, „децу и браћу“. На самом крају завештања изражава се жеља оставиоца у погледу двоје, „деце“ (*μὸν παίδιον*), која припадају породицама Палеологопула и Дука.¹⁴⁰ Јован установљава аделфат (*ἀδελφάτα*) у корист тих лица, у смислу њиховог издржавања у Манастиру Пантократор или на његовим метосима (*ἀκουμβίζη δὲ εἰς τὸ μοναστήριον ἢ εἰς ἓν τῶν μετοχίων τοῦ μοναστηρίου*).¹⁴¹ То одговара заштити коју господар и његова породица, по правилу, дугују ослобођеном робу. Наравно, реч је о двостраном односу, међутим, неке посебне налоге ослобођеницима, осим оних које смо поменули код робиње Зоје, у тестаментима које смо изучавали, завештаоци не предвиђају.

Из оквира римског права се зна да је један од начина ослобођења робова у завештању њиховим именовањем за наследнике. То решење се налази и међу појединим византијским зборницима. Међутим, међу приватноправним документима уочљиво је да су поједине тестаментарне манумисије спроведене путем кодицила (*ἐν τῷ κωδικέλω*), без додатног налога наследнику да у име завештаоца ослободи робове. Као илустрацију, поменућемо ослобођење робиње Зоје Евстатија Воиле, за чије ослобађање је речено да је обављено путем кодицила,¹⁴² али и осталих робова – за која се, додуше не поименце, већ на једном општем месту, наводи да су потврђена у кодицилима.¹⁴³ Међутим, случај робиње Зоје је јединствен по томе што она није именована за наследницу, премда се на њу односи већ поменути налог.

4. ЗАВЕШТАОЧЕВИ РАЗЛОЗИ ЗА ОСЛОБАЂАЊЕ: ОСЛОБАЂАЊЕ „ЗА СПАС ДУШЕ“

Посебна околност се односи на завештаочеву мотивацију за ослобађање робља. Као и многобројне друге радње,¹⁴⁴ и манумисија има карактер посебне самилости, па се у изразу последње воље наводи за спас душе покојника. Једно од многобројних ослобађања робова Евстатија Воиле, односи се на манумисију Григорија и Теодоре (*Γρηγόριον καὶ Θεοδώραν*)¹⁴⁵ за коју се наглашава да је учињена за

¹⁴⁰ *Pantocrator*, n° 10, l. 52–57.

¹⁴¹ *Ibid.*, l. 60–62.

¹⁴² *Boilas*, l. 249.

¹⁴³ *Ibid.*, l. 195.

¹⁴⁴ Упор. Тамара Матовић, „Μετὰ θάνατον δῶρον у светогорским актима“, *Περὶ βολος: Mélanges offerts à Mirjana Živojinović* II, (ур. Б. Миљковић, Д. Целебџић), Београд 2015, 427–441.

¹⁴⁵ *Le testament d'Eustathios Boilas*, l. 215–216.

спас душе завештаочеве покојне супруге Ане (*ψυχικὸν τῆς ὀσίας Ἄνης τῆς καὶ συμβίου μου*).¹⁴⁶ Воиласов роб Мусесис (*δοῦλόν μου Μουσέσιν*), и његов отац Гарипион (*τὸν πατέρα αὐτοῦ Γαρίπιον*), добијају легат управо ради покоја душе: ради се о завештаочевом сину Роману (*μου υἱοῦ Ῥωμανοῦ*).¹⁴⁷ Формулу сличну претходнима пронашли смо и у тестаменту Симватија Пакуријана. Након манумисије, ослобођеници и парици ће добити испоруку ради спаса душе оставиоца (*καὶ ψυχικῆς μου σωτηρίας*).¹⁴⁸

Таква је ситуација и у завештањима с других простора, а из блиске епихе. Једно од њих је завештање сплитског приора Андрије (*Andrea prior*) настало под утицајем византијског права (918).¹⁴⁹ За своју душу (*pro anima mea*) Андрија ослобађа неког Маруна (*Maruno*) с породицом. Ради искупљења (*pro redemptione*) учињена је и манумисија у завештању сплитског приора Петра (*Petrus prior*), настала крајем XI века, којом су ослобођени чланови кућне послуге (*serui et ancille*).¹⁵⁰ И дубровачки тестамент удовице Враније (*Vrania*) садржи одредбу о ослобађању робинје Добре (*Dobra*), управо за спас душе (*pro anima mea*).¹⁵¹

И у доцнијим завештањима постоје докази о ослобађању робља. Такав је тестамент кнеза Сола (*Sol*) у којем испоруку једног земљишта самостану Свете Марије (1227) прате виногради, плугови и робови (*tribus vineis et duobus aratris et seruis*) који су очигледно намењени за пољопривредни рад.¹⁵² Битан моменат у овом тестаменту следи после набрајања испоруке, где се наглашава да су то сви робови осим оних који су претходно ослобођени (*exertis quos manu misi*).¹⁵³

Премда се чини да је у византијском праву, као и другим правним системима насталим под његовим упливом, ослобађање

¹⁴⁶ *Ibid.*, I, 215.

¹⁴⁷ *Ibid.*, I, 230–231.

¹⁴⁸ *Iviron II*, n° 44, I, 11–13.

¹⁴⁹ Издање преведеног документа уз коментар, L. Margetić, M. A. Maršavelska, n° 3. Изворни текст документа смо посматрали из издања: Marko Kostrenčić, Jakov Stipišić, Miljen Šamšalović, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, Zagreb 1967, n° 21. О односу византијског права и тог завештања писао је L. Margetić, „Naše najstarije oporuke i rimsko-bizantsko pravo“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu XXXI/1981*, 424–435.

¹⁵⁰ *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, Zagreb 1967, n° 170. О том завештању и византијском праву вид. Marijan Horvat, „Oporuka splitskog priora Petra“, *Rad JAZU* 283/1951, 51–119.

¹⁵¹ *Supplementa. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, ur. Hodimir Sirotković, Josip Kolanović, Zagreb 1998, n° 93.

¹⁵² *Supplementa: Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, n° 49.

¹⁵³ *Ibid.*

превасходно мотивисано човекољубивим разлозима, римско право је познавало један практичан случај чију појаву би у византијској правној традицији требало испитати. Дешавало се да презадужени завешталац поклања слободу свом робу, а у вештом правном, „трику“, *infamia* због презадужености на овај начин није се везала за име оставиоца и његову породицу, већ ослобођеника. Византијско право, у оним одредбама у којима следи римско, познаје институт сличних одлика који потиче од римског, имена *ἡ ἀτίμωσις*.¹⁵⁴ Ипак, у документима нема назнака да је ова пракса у тестаментима препозната у позновизантијском периоду, нити о њој има говора у збиркама прописа.

5. ЗАКЉУЧАК

Већ из свега што ова уска тема истраживања прилаже анализи правног и другог положаја робља, може се закључити да пажња коју су научници посвећивали проблему ропства није неоправдана. Међутим, то је довело до исцрпљености проблема у различитим, али понављаним приступима, претресању и синтетизовању претходних закључака. Не само да правна анализа тестаментарне манумисије није била водећа међу тим студијама, већ на добром делу данас познатих извора није ни обављена. Зато густ простор постојећих истраживања ипак оставља плодно тле за правноисторијску студију.

Ослобађање које византијски тестаменти познају различито је по свом карактеру. У неколико случајева реч је правој тестаментарној манумисији, какву је познавало римско право. Ипак, ни у том случају не може се изоставити закључак о другачијем доживљају робља, које се ни у једном проученом случају не наводи у инвентару заоставштине. Однос према ослобођеницима и ослобођенима у завештању разјашњава представу о ропству у средњовизантијском периоду уопште. То се може уочити и наглашавањем ослобађања лица путем каснијег најма његове радне снаге, за којег добија и накнаду. Из једног, иако спорног случаја, посматрамо ослобађање кроз везивање за посад, што је прави доказ о различитим нијансама зависности у Византији и њиховој комплементарности.

Однос ослобођеника и бивших господара зборници закона по правилу објашњавају. Уверили смо се да се он препознаје по, пре свега, важним животним питањима за које се завешталац залаже у корист ослобођеника, а која су често наведена у изразу последње воље.

¹⁵⁴ Упор. Ροῦσσος, *Λεξιλόγιον*, 92 (*ἡ ἀτίμωσις*).

Како је познато, у позној Византији *ослобађање* је често симболично и пренаглашено, па је при оваквој анализи потребно бити вишеструко опрезан. Термин који означава ропство (*δουλεία*) није увек добар путоказ у истраживању теме, будући да је низ завештања у којима се *οἱ δοῦλοι* наводе искључиво у значењу царских поданика, док „ослобођени“ (*ὁ ἐλεύθερος*) означава пре свега лица у погледу пореске класификације.

И поред наизглед скученог броја питања које правна анализа ове теме покреће, она је нераздвајни део битних проблема византијског права. Појава ослобођеника као сингуларних сукцесора отвара шире питање критеријума активне и пасивне тестаментарне способности, а и даље од тога, надовезује се на проблеме правне и пословне способности тих лица. Друга стаза која се овим истраживањем отвара односи се на институт кодицила у византијском наследном праву, његов однос с римским институтом и самостални живот који је у Византији поживео.

ЛИТЕРАТУРА (REFERENCES)

- Аврамовић, С., Станимировић, В., *Упоредна правна традиција*, Београд 2007. (Avramović, S., Stanimirović, V., *Uparedna pravna tradicija*, Beograd 2007)
- Благојевић, М., *Земљорадња у средњовековној Србији*, Београд 1973. (Blagojević, M., *Zemljoradnja u srednjovekovnoj Srbiji*, Beograd 1973)
- Вомпрајре, Ј., *Actes de Xéropotamou*, Paris 1964.
- Браунинг, Р., „Ропство в византијској империји (600–1200)“, *Византијски временник XIV/1958*. (Browning, R., „Rapstvo v vizantijskoj imperii (600–1200)“, *Vizantijskijj vremennik XIV/1958*)
- Buckland, W., *The Roman Law of Slavery*, Cambridge 2010 (reprint).
- Buckland, W., *The Roman Law of Slavery*, Cambridge 2010.
- Budak N., „Pregled literature i objavljenih izvora o problemu serva i famula u srednjovekovnim društvima na istočnom Jadranu“, *Radovi Instituta za hrvatsku povijest* 17/1984.
- Burgman, L., *Ecloga, das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos' V*, Frankfurt am Main 1983.
- Љремошник, Г., „Izvori za istoriju roblja i servicijalnih odnosa u našem zemljama srednjega vijeka“, *Istorijsko-pravni zbornik* 1/1, Sarajevo 1949.
- Љремошник, Г., „Naše roblje u srednjem veku“, *Jugoslovenska njiva* 6/1922.

- Čremošnik, G., „Pravni položaj našeg roblja u srednjem veku“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 2/1947.
- Гај, *Институције*, Београд 2009. (приредио и превео О. Станојевић), (Гај, *Институције*, Београд 2009. (priredio i preveo O. Stanojević))
- Hadjinicolaou Marava, A., *Recherches sur la vie des esclaves dans le monde byzantin*, Athens 1950.
- Harvey, A., *Economic expansion in the Byzantine empire 900–1200*, Cambridge 1989.
- Horvat, M., „Oporuka splitskog priora Petra“, *Rad JAZU* 283/1951.
- Kaplan, M., *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle*, Paris 1992.
- Kazhdan, A., „The concept of freedom (eleutheria) and slavery (douleia) in Byzantium“, *La notion de liberté au Moyen Age au Moyen âge Islam Byzance Occident* (eds. D. Sourdél, J. Sourdél, G. Makdisi), Paris 1985.
- Каждан, А., „Рабы и мистии в Византии IX-X веков“, *Ученые записки Тульского государственного педагогического института*, 2/1951. (Každan, A., „Rab'i i mistii v Vizantii IX-X vekov“, *Učen'ie zapiski Tul'skogo gosudarstvennogo pedagogičeskogo instituta* 2/1951)
- Kostrenčić, M., Stipišić, J., Šamšarević, M., *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae I*, Zagreb 1967.
- Kravari, V., *Actes du Pantocrator*, Paris 1991.
- Krueger, P., *Institutiones*, Berolini 1899.
- Lefort, J. et al., *Actes d'Iviron II*, Paris 1990.
- Lemerle, P., *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977.
- Максимовић, Љ., *Византијска провинцијска управа у доба Палеолога*, Београд 1972. (Maksimović, Lj., *Vizantijska provincijska uprava u doba Paleologa*, Beograd 1972)
- Margetić, L., „Ekloga iz 726. godine i njezina važnost za našu pravnu povijest“, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* 1/1980.
- Margetić, L., „Naše najstarije oporuke i rimsko-bizantsko pravo“, *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu* XXXI/1981.
- Margetić, L., Maršavelska, M. A., *Hrvatsko srednjovjekovno pravo: vrela s komentarom*, Zagreb 1990.
- Матовић, Т., „Епитроп (ἐπίτροπος) – извршилац тестаментa“, *Зборник радова Византолошког института* 51/2014. (Matović, T., „Epitrop (ἐπίτροπος) – izvršilac testamenta“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 51/2014)

- Матовић, Т., „Μετὰ θάνατον δῶρον у светогорским актима“, *Περιβολος: Mélanges offerts à Mirjana Živojinović*, т. II (ур. Б. Миљковић, Д. Целебџић), Београд 2015. (Matović, T., „Μετὰ θάνατον δῶρον у светогорским актима“, *Περιβολος: Mélanges offerts à Mirjana Živojinović*, т. II (ур. В. Miljković, D. Dzelebdzić), Beograd 2015)
- Mommsen, T., *Digesta*, Berolini 1899, XL, 4.
- Noailles, P., Dain, A., *Les nouvelles de Léon VI*, le Sage, Paris 1944.
- Острогорски, Г., *О византијском феудализму*, Београд 1969 (= Сабрана дела I), (Ostrogorski, G., *O vizantijskom feudalizmu*, Beograd 1969)
- Острогорски, Г., *Привреда и друштво у византијском царству*, Београд 1969 (= Сабрана дела II), (Ostrogorski, G., *Privreda i društvo u vizantijskom carstvu*, Beograd 1969)
- Петровић, М., *О законоправилу или Номоканону Светога Саве, „Џелјадин“*, Београд 1990. (Petrović, M., *O zakonopravilu ili Nomokanonu Svetoga Save, „Celjadin“*, Beograd 1990)
- Rotman, Y., *Slavery and the Mediterranean world*, Harvard 2009.
- Scheltema, H. J., Holwerda, D., van der Wal N., *Basilicorum libri 60*, Groningen 1953–1988.
- Симон, Д., „Закон и обичај у Византији“, *Анали Правног факултета у Београду* 2/1987 (Simon, D., „Zakon i običaj u Vizantiji“, *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 2/1987)
- Sophocles, E. A., *Greek lexicon of the Roman and Byzantine Periods (146. B. C. – 1100 A. D.)*, New York 1870.
- Соловјев, А., *Одабрани споменици српског права*, Београд 1926. (Solovjev, A., *Odabrani spomenici srpskog prava*, Beograd 1926)
- Сюзюмов, М., „О правовом положенију рабов у Византији“, *Учене записки Свердловског пединститута* 2/1955. (Sjuzjumov, M., „O pravovom položenii rabov v Vizantii“, *Učen“ie zapiski Sverdlovskogo nedinstituta* 2/1955)
- Сюзюмов, М., „О наемном труде у Византији“, *Учене записки Уралског Государственог Универзитета имену А. М. Горьког* 1958. (Sjuzjumov, M., „O naemnom trude v Vizantii“, *Učen“ie zapiski Urad“skogo Gosudarstvennogo Univerziteta imeni A. M. Gork“ogo* 1958)
- Supplementa. Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae* I, ur. H. Sirotković, J. Kolanović, Zagreb 1998.
- Šarkić, S., „The concept of will in Roman, Byzantine and Serbian mediaeval law“, *Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte*

- 26 (*Fontes Minores XI*) (ed. L. Burgmann), Frankfurt am Main 2005.
- Шаркић, С., „Појам тестаментa у римском, византијском и српском средњовековном праву“, *Трећа југословенска конференција византолога* (ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић), Крушевац 2000. (Šarkić, S., „Pojam testamenta u rimskom, vizantijskom i srpskom srednjovekovnom pravu“, *Treća jugoslovenska konferencija vizantologa* (ur. Lj. Maksimović, N. Radošević, E. Radulović), Kruševac 2000)
- Udal'cova, Z., Chvostova, K., „Les structures sociales et économiques dans la Basse-Byzance“, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 31–1/1981.
- Удальцова, З. В., „Некаторьие изменения в экономическом положении рабов в Византии VI в. (по данным законодательства Юстиниана)“, *Зборник радова Византолошког института (ЗРВИ)* 8/1963. (Udal'cova, Z. V., „Nekotor'ie izmeninija v èkonomičeskom položennii rabov v Vizantii VI v. (po dann'im zakonodatel'stva Justiniana“, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 8/1963)
- Удальцова, З. В., „Положение рабов в Византии VI в.“, *Византийский временник XXIV/1964*. (Udal'cova, Z. V., „Položenie rabov v Vizantii VI v“, *Vizantijskij vremennik XXIV/1964*)
- Verreaux, J., „Les oikeioi. Notes d' Histoire institutionnelle et sociale“, *Revue des études byzantines* 23/1965.
- Властар, М., *Синтаγμα*, Београд 2013. (превод са српскословенског језика Т. Суботин Голубовић). (Vlastar, M., *Sintagma*, Beograd 2013. (prevod sa srpskoslovenskog jezika T. Subotin Golubović).
- Зері, Ј., Зері, Р., *Jus graecoromanum I: Novellae et Aureae Bullae imperatorum post Justinianum*, Athenis 1931.
- Κ. Ἀρμενοπούλου: *Πρόχειρον νόμων ἢ Ἐξάβιβλος*, Αθήνα 1971 (ed. Κ. Γ. Πιτσάκης). (Κ. Armenopoulou: *Proheiron nomōn ē Hexabiblos*, Athēna 1971 (ed. Κ. G. Pitsakēs))
- Παπαγιάννη, 'Ε., *Το οἰκονομικά τοῦ ἔγγαμου κλήρου στό Βυζάντιο*, Αθήνα 1986. (Papagiannē, E., *To oikonomika tou engamou klērou sto Byzantio*, Athēna 1986)
- Παπαγιάννη, 'Ε., *Ἡ νομολογία τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαστηρίων τῆς βυζαντινῆς καί μεταβυζαντινῆς περιόδου σέ θέματα περιουσιακοῦ δικαίου: III Κληρονομικό δίκαιο*, Αθήνα-Κομοτηνή 2010. (Papagiannē, E., *He nomologia tōn ekklesiastikōn dikastēriōn tēs byzantinēs kai metabyzantinēs periodou se themata perioussiakou dikaiou: III Klēronomiko dikαιο*, Athēna-Komotēnē 2010)

Ῥάλλη, Γ., Ποτλής, Μ., *Σύνταγμα των Θείων και Τερών Κανόνων*, Ἀθήνησιν 1859. (Rallē, G., Potlēs, M., *Syntagma tōn Theiōn kai Hierōn Kanonōn*, Athēnēsīn 1859)

Ρούσσοσ, Ε., *Λεξιλόγιον ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου Ι. Βυζαντινόν δίκαιον*, Ἀθήναι 1948. (Roussos, E., *Lexilogion ekklesiastikou dikaiou I. Byzantinon dikaion*, Athēnai 1948)

Tamara Matović, LL.M.

Research Assistant

The Institute for Byzantine studies, SASA

PhD candidate at the Faculty of Law, University of Belgrade

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE MEDIEVAL LAW: MANUMISSIO TESTAMENTARIA (ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ἘΝ ΔΙΑΘΗΚῃ ἘΓΓΡΑΦΟΜΕΝῃ) IN BYZANTINE WILLS

Summary

Wills and contracts are one of the main sources for the history of the Byzantine private law. In this article we have analyzed wills that are dated in the period of XI to XIV century. Manumission of the subordinate class of slaves, *parikoi* and serfs is an interesting and quite frequent phenomenon in wills. In a couple of different sources, testators gave freedom to the mentioned groups of people, most often being motivated by spiritual and holy causes. Testators usually provided the best care for a new freedman, involving family members to bear with his education and upkeep. In this article we are also imposing many questions that are particularly significant for the legal analysis, such as the form of manumission, the issue of slaves who become inheritors, value and the nature of legats, etc.

Manumissions could have diverse nature. In some cases we can compare it with the testamentary manumission of the Roman private law, despite of the fact that slaves in the Byzantine law were never included in the inheritance mass. The relationship between testator/master and serf can explain better the nature of enslavement in Byzantium. That union is specific, known for life-important questions and needs of freedman, which master-testator resolves.

It is a well-know fact that manumission – *elefteria* is sometimes just another ambiguous term in the Byzantine sources. In exploring the legal institute of *manumissio testamentaria* one must be careful, because

not every manumission is the real one, not every *doulos* and *oikeios* is a slave, and not every *elefteros* is a freedman.

This part of Byzantine social and economic history is known to be very well studied and explored by scholars. Although this being a case, we must emphasize the shortage of legal studies in this field of Byzantine studies. We find this theme very important to the Studies of History of law, especially due to its complex relation to wills, codicils, legats and also characteristics of testators and hereditors.

Key words: *Byzantine law*. – *Will*. – *Codicil*. – *Passive testamentary capacity*. – *Manumission*.

Article history

Received: 8. 9. 2015.

Accepted: 16. 5. 2016.